

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.04.030>
УДК 336.131
JEL: B52

Ю.Д. РАДІОНОВ, д-р екон. наук,
начальник відділу адаптації та імплементації міжнародних стандартів,
Рахункова палата України,
вул. М. Коцюбинського, 7, 01601, Київ, Україна,
e-mail: radud@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1691-1090>

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ В РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

Проаналізовано теоретичні засади становлення і розвитку інституціональної теорії як нового напрямку економічної науки. Досліджено передумови виникнення інституціоналізму, проаналізовано принципові відмінності між новою економічною течією та класичною економічною теорією. Розглянуто етапи розвитку інституціональної теорії, різні підходи вчених-інституціоналістів, появу нового, сучасного напрямку, який називається «неоінституціоналізм». Акцентовано увагу на перспективах розвитку інституціональної теорії, яка дає можливість розвиватись іншим суспільним наукам, розкриваючи досі не досліджені або малодосліджені явища і процеси.

Ключові слова: економічна наука; теорія; інституціоналізм; інститут; інституція; інституційна зміна; соціально-економічні відносини; соціально-економічний розвиток країни.

Економічна наука насичена різними теоріями, які відзначаються багатоманітністю, розгалуженістю, альтернативністю, різноплановістю й навіть протилежністю концепцій, шкіл, течій і напрямів. Складові економічних теорій суттєво варіюються і залежать від політичних, економічних, соціальних, культурних факторів і обставин, що характеризують конкретну епоху розвитку. Вони трансформуються з плином часу, змінами обставин, історичного і соціально-економічного становища. Складність реальності й світу навколо нас завжди зумовлює ймовірність пізнання та зміни значення різних теорій із зміною епохи.

За змістом і структурою економічна наука є досить складною динамічною системою, яка постійно вдосконалюється, розширюється новими гіпотезами, знаннями, категоріями, теоріями. Необхідність її оновлення пов'я-

Ц и т у в а н н я: Радіонов Ю.Д. Інституціональна теорія в розвитку економічної науки. *Економіка України*. 2021. № 4. С. 30—50. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.04.030>

зується з нестримним і постійним суспільним розвитком, у межах якого різноманітних впливів зазнають соціально-економічні відносини і процеси. Трансформації, які відбуваються в економічних системах, здійснюються під тиском активної розбудови інформаційних технологій, інноваційних підходів, розвитку суспільних інститутів. Тим часом, удосконалення соціально-економічних відносин вимагає активного функціонування науки, оскільки необхідно пояснювати економічні явища, процеси, прогнозувати перспективи їх впливу на соціальну сферу, економіку і суспільство в цілому.

Економічна наука на початку свого становлення розвивалася не завжди еволюційно, іноді на цьому шляху відбувалися революційні зміни, які вимагали активної участі вчених, проведення постійних дискусій, розв'язання суперечок, пошуку нових наукових підходів, методів, способів пізнання економічних процесів, висунення неординарних гіпотез, концепцій економічного аналізу, виявлення специфічних закономірностей подальшого функціонування та розвитку суспільства. З огляду на це, появу в США на межі XIX—XX ст. нового напрямку економічної науки, який згодом дістав назву «інституціоналізм», було продиктовано викликом існування в суспільстві економічних процесів, які тодішня класична економічна наука через недосконалий теоретико-методологічний інструментарій не могла обґрунтовано пояснити. Ця закономірність і стала передумовою активної імплементації нових теоретико-методологічних напрацювань інституціоналізму в структуру економічного пізнання й активного його застосування в економічній науці.

Значна кількість дослідників пов'язують виникнення інституціональної теорії з необхідністю розкриття процесів та явищ, розв'язання протиріч у соціальній сфері, фінансах, економіці, політиці. Сучасні вчені також використовують інструменти інституціональної теорії у своїх наукових пошуках.

Так, інтерес становлять дослідження і наукові результати І.Я. Чугунова щодо адаптивної інституційної архітектури бюджетної системи, довгострокової бюджетної стратегії в системі економічної циклічності. На його думку, адаптивні інституційні зміни в бюджетній системі є необхідною складовою економічного зростання, а застосовуючи положення інституційної архітектури, можна визначити рівень функціонування та збалансованості бюджетної системи як значущої складової державного регулювання економіки та поліпшити якість процесу бюджетного регулювання в Україні [1, с. 10].

За В.Д. Базилевичем і В.П. Осецьким, метою інституційної модернізації фінансових інститутів є проведення єдиної державної фінансової політики для зміцнення системної стабільності, підвищення ефективності їх функціонування, підтримання ринкової довіри, сприяння конкуренції та захисту інтересів інвесторів і споживачів, а також забезпечення раціонального використання зростаючого потенціалу фінансового ринку [2, с. 22].

Таким чином, за нинішніх умов, незважаючи на наявність значної кількості наукових праць щодо дослідження феномену інституціоналізму як окремої течії економічної теорії, цей напрям постійно привертає увагу значного кола дослідників і наукових шкіл, які черпають інформацію для розвитку, що свідчить про його актуальність і необхідність поглиблення та розширення меж застосування в сучасних реаліях. Той факт, що значна кількість інституціоналістів стала Нобелівськими лауреатами, свідчить про

великий потенціал цієї теорії в розкритті сучасних проблем. Так, у 2009 р. лауреатом цієї премії «за дослідження в галузі економічного управління» разом з Е. Остром став відомий представник неоінституціоналізму, американський економіст О. Вільямсон. Його праці з теорії управління та внутрішньокорпоративних трансакцій заклали основу практичних застосувань, які стали особливо цінними для економістів, що працюють на стику економіки і права, зокрема в економіці контрактів. Крім того, вченого називають засновником нового наукового напрямку «Інституційна економіка або теорія трансакційних витрат». Найбільш відомими його працями є: «Корпоративний контроль і ділова поведінка: дослідження ефектів організаційної форми підприємницького вибору» і «Ринки та ієрархія: аналіз і антитрестовські висновки» [3; 4].

У 1974 р. поважну премію Альфреда Нобеля отримав Г. Мюрдаль (Швеція) за визначний внесок у теорію грошей і теорію економічних флуктуацій, а також за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів.

Варто зазначити, що тривалий час економічна теорія будувалася на принципі раціональності поведінки споживачів і суб'єктів господарювання, але нині дедалі більше вчених наголошують на обмеженості та навіть відсутності раціональності при здійсненні економічного вибору, і підтвердженням цієї тези є вручення у 2017 р. Нобелівської премії Р. Тейлеру, відомому теоретику поведінкових фінансів, за внесок у розвиток поведінкової економіки.

Інституціоналізм як окремий напрям в економіці розширює плюралізм підходів для економістів, має значну історію становлення й розвитку і розглядається багатьма відомими вченими. Серед когорти зарубіжних дослідників, які стояли біля першоджерел виникнення цього напрямку та цікавилися особливостями пізнання даного підходу, варто назвати Т. Веблена, У. Гамільтона, Дж. Коммонса, Р. Коуза, У. Мітчелла, Д. Норта та інших. Вітчизняні вчені у своїх наукових працях також досить часто звертаються до теоретико-методологічних засад інституціоналізму в межах пізнання окремих соціально-економічних явищ, процесів для розкриття питань сучасного світу. Так, В.М. Геець окреслив проблеми соціально-економічного характеру за відсутності інституційних змін, А.А. Гриценко здійснив аналіз соціально-економічних перетворень з позиції інституційної теорії, О.Л. Яременко застосував інституційний підхід до аналізу економічних процесів в Україні. До кола відомих дослідників цього напрямку варто також віднести В.Д. Базилевича, Дж.М. Б'юкенена, Гж.В. Колодко, Д. Норта, Р.М. Нуреева, Р.Ф. Пустовійта, Н.В. Савчук, В.М. Тарасевича, І.Я. Чугунова, А.А. Чухна та інших.

Незважаючи на здобутки вчених у пізнанні особливостей інституціональної теорії як окремого напрямку розкриття економічних явищ та процесів, досі ще залишається багато нерозкритих питань, які потребують проведення додаткових досліджень для здійснення аналізу, теоретичних та методологічних обґрунтувань. Зокрема, необхідно продовжити інституціональні перетворення в країні, підвищити рівень довіри до інституту держави, а також між суб'єктами господарювання, розвивати демократичні механізми громадського контролю за владою і використанням нею фінансових ресурсів, посилювати ефективне управління об'єктами державної та комунальної

власності, формувати в суспільстві узгоджені уявлення щодо перспектив соціально-економічного розвитку країни, поглиблювати інституціональне розуміння природи взаємозв'язків між різними інститутами в межах соціально-економічного середовища в контексті суспільного розвитку, встановлення причин витіснення формальних інститутів неформальними, такими як «знайомство», «кумівство», що веде до корупції, розширення тіньової економіки, стримування економічного та соціального розвитку країни. Крім того, безліч припущень, на які спирається мейнстрім економічної теорії, часто роблять економічні моделі (наприклад, проведення макроекономічної політики) відірваними від дійсності, тобто не реальними через їх обмеженість, що потребує поглиблення знань на всіх рівнях, у тому числі за рахунок надбання інституціональної теорії.

Отже, **мета статті** — переосмислити сутнісний зміст і роль інституціональної теорії в розвитку економічної науки, певною мірою підвищити її значення як окремої течії в розкритті надзвичайно гострих, сучасних соціально-економічних проблем, явищ і процесів.

Інституціональна теорія як важливий напрям розкриття особливостей та розвитку економічної науки має багату історію, хоча порівняно з класичною економічною теорією є відносно новим методом пізнання сутності соціальних та економічних явищ. Термін «інституціоналізм» у 1918 р. вперше використав У. Гамільтон на зборах Американської економічної асоціації. Цим відомий економіст позначив систему поглядів на економіку та суспільство, в основі якої лежить категорія «інститут». Зародженню інституціональної теорії передували зміни в просторі наукових досліджень і напрацювань традиційної економічної теорії, яка на той час мала відповідно сформовані теоретичну, методичну та методологічну бази наукових досліджень. Розбіжності між економічним ученням як суспільною наукою і, власне, реальними соціальними та економічними явищами, що відбувались у просторі суспільних взаємозв'язків, стали причиною виникнення інституціоналізму. На тому етапі економічна наука перестала бути джерелом розкриття соціально-економічних явищ і процесів у життєдіяльності соціуму. Така ситуація склалася через науково-методологічну конструкцію, яка застосовувала аксіоматичний підхід і розглядала людину як окремого раціонального індивіда, що певною мірою стримувало зародження інших концепцій, висунення нових гіпотез, формування окремих економічних теорій. Це було передумовою необхідності становлення нових поглядів, теорій, проведення досліджень, створення іншої порівняно з класичною економічною теорією методологічної бази.

На початковому етапі інституціональна теорія запропонувала нові підходи до розкриття таких явищ, як звичаї, звички, суперництво, тобто заклала ті основи, які формують інтереси індивіда і впливають на його поведінку. З цього приводу А.А. Чухно зазначав, що інституціональна теорія, спираючись на методологію попередників, збагатила методологічний і теоретичний арсенал класичної та неокласичної шкіл, відкрила новий етап у розвитку економічної теорії [5, с. 10].

За допомогою інституціонального інструменту стали вивчати ті явища і процеси, які беруть участь у формуванні структур влади і управляють поведінкою індивідів, зважаючи на їхні інтереси, знання та переваги.

Засновники інституціональної теорії відмовилися від неокласичної моделі homo economicus і використали в економічних дослідженнях міждисциплінарний підхід, а саме синтез економічного знання з іншими галузями суспільствознавства (історією, правом, соціологією, соціальною психологією, антропологією тощо). Основними її ознаками є врахування в дослідженнях факторів соціального середовища, еволюційний підхід у вивченні соціально-економічних інститутів, відмова від статичного, функціонального аналізу і використання ідеї розвитку, дослідження еволюції суспільства з позицій різноманітних соціально-економічних інститутів, визнання посилення впливу держави на економіку, акцентування уваги на вивченні джерел, сутності та способів реалізації економічної влади, розгляд економіки з позицій системності, цілісності та єдності структурних елементів тощо. Відмінною рисою інституціоналізму від інших теорій є те, що всі його течії об'єднувалися не на основі єдиної теоретичної концепції.

Засновники інституціональної теорії критикували сформовані на той час традиційні школи класичної економічної теорії за їх неправдоподібний підхід до дослідження індивіда як суто економічної та раціональної особи. Тим часом, кожна людина як окремий індивід є глибоко емоційною та соціальною особистістю, і ця обставина є визначальною в прийнятті нею певних рішень, у тому числі економічних. Таким чином, основу зародження інституціональної теорії сформували:

- об'єктивна необхідність розширення меж дослідження індивіда;
- відхід від класичної економічної теорії та концепції розгляду людини як особи раціональної, що не повністю відповідало реальним економічним процесам, які відбуваються в суспільстві;
- застосування міждисциплінарного підходу до пізнання і розкриття соціально-економічних явищ на основі результатів досліджень, отриманих у суміжних сферах науки, зокрема психології, юриспруденції, соціології, політології тощо;
- усвідомлення необхідності комплексного застосування підходів до пізнання нерозривного взаємозв'язку між соціальними та економічними явищами, іншими процесами в життєдіяльності суспільства, їх дослідження через узагальнення показників, які характеризують соціально-економічні процеси в країні, виходячи з аналізу в першу чергу закономірностей функціонування не окремих особистостей, індивідів, а колективів об'єднань і соціальних груп;
- проведення системних досліджень динамічних явищ і процесів у сфері соціально-економічного розвитку, а не зосередження уваги на статичних процесах, що також мають місце.

Таким чином, окреслені чинники спричинили виникнення нової парадигми, яка відрізнялася від класичної економічної теорії та зумовила проведення нових пошуків, соціально-економічних досліджень, які привели до появи такої нової економічної течії, як інституціоналізм — новий напрям економічної науки.

Протягом усієї історії інституціональна теорія тісно пов'язана з реалізацією численних напрацювань у сфері пізнання сутності категорії «інститут» — ядра інституціональної теорії та формування відповідної методологічної

бази інституціонального аналізу як методу пізнання соціально-економічних явищ. З цього приводу А.А. Чухно зазначав, що переваги інституціональної теорії полягають у тому, що предметом її пізнання є інститути, які мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, і в галузях права, моралі, релігії тощо [5, с. 4]. Інститути у своїй сукупності утворюють інституційну структуру економіки, яка характеризується певною самостійністю. Досвід ринкових перетворень переконливо довів, що зосередження тільки на соціально-економічних, ринкових реформах призвело до недооцінки інституціональних перетворень, що зумовило цілий ряд негативних явищ і процесів. Послідовне здійснення ринкових перетворень потребує їх глибокого поєднання з соціально-економічними та інституціональними [5, с. 6].

Дефініція «інститут» походить від латинського слова *institutio* і перекладається як звичай, настанова, порядок тощо. Основоположники інституціоналізму розуміли поняття «інститут» як спосіб мислення людей на окремій території, тобто як схильність звичок і бажань, що виражається в процесі діяльності. Кожен індивід акумулює засоби до цілей, які змінюються в процесі розвитку і є результатом попереднього етапу еволюції. Таким чином, життя індивідуума продиктоване звичками і матеріальними умовами, які він отримав у недавньому минулому.

Засновник інституціоналізму американський економіст Т. Веблен у своїй фундаментальній праці «Теорія бездіяльного класу» (1899 р.) наголошував, що «...інститути — іншими словами, звичний спосіб мислення, керуючись яким живуть люди, — успадковуються, таким чином, від минулих часів, часів більш-менш далеких, але в усякому разі вони відпрацювались у минулому й успадковані від нього» [6, с. 202]. Отже, інститути — це тип мислення людей, імплементований у соціальних звичаях, правилах, настановах, що водночас є економічними інститутами. Інститути, за своєю природою, визначають поведінку людей і дають можливість іншим індивідам краще їх зрозуміти. Інститути як соціально-психологічний феномен, що лежить в основі еволюційних механізмів самих інститутів, соціокультурно впливає на розвиток економіки, тобто традиції, культура, норми скеровують і заохочують дії інститутів. На думку Т. Веблена, хоча традиції можуть застарівати і мають архаїчний, церемоніальний характер, все ж вони формують соціокультурну основу, яка забезпечує діяльність індивідів. Інститути створюють основу поведінки індивідів, їх взаємозв'язків між людьми.

Установивши особливу роль і статус інституту (а не індивідуума) як неподільної одиниці аналізу, інституціоналісти серйозно просунулись у пізнання соціально-економічних і в цілому суспільних явищ та процесів. Традиційні інституціоналісти першими побачили в мотивах економічної поведінки не бажання ізольованого індивідуума, а результат функціонування конкретного соціуму. З цього випливає, що вони встановили тенденцію до «соціалізації» ринкового порядку взаємодії господарюючих суб'єктів ще на стадії її виникнення, розглядаючи індивідуумів у сукупності соціальних зв'язків з урахуванням їх різносторонньої належності до соціальних структур.

У визначенні сутності поняття «інститут» немає однозначності й сьогодні, що певною мірою ускладнює його застосування, а також кристалізує суперечності в поглядах на саму теорію інституціоналізму. Так, Р.Ф. Пусто-

війт вважає, що інститути є рамками, у межах яких люди взаємодіють між собою, згладжують невизначеність, структурують повсякденне життя, визначають вибір альтернатив і конструкцію спонукальних мотивів [7, с. 15].

В.М. Тарасевич зазначає, що «...інститути підпорядковано діалектиці загального, особливого й одиничного. Так, традиції, звичаї, звички, принципи і подібні до них інститути за своєю природою універсальні (загальні), але в різних сферах, наприклад економічній, проявляються особливим чином, а їх індивідуальні носії демонструють унікальні форми і способи їх реалізації» [8, с. 45].

За твердженням польського економіста Гж.В. Колодко, під словом «інститут» слід мати на увазі «...ті, які організують, контролюють і формують економічні процеси для забезпечення їх достатньо гладкого протікання з належним урахуванням інтересів усіх учасників процесу соціального відтворення» [9, с. 40]. На його думку, «...інститути не тільки створюються або запроваджуються; їх також необхідно навчатися. Крім того, очевидно, цей процес навчання (навіть якщо відповідне бажання є великим) має бути поступовим і тривалим — адже ніяким політичним актом неможливо здійснити радикальну трансформацію культури і менталітету, вкорінених у соціалістичній системі й плановій економіці, у їх капіталістичні аналоги. <...> Кожен плід дозріває у свій час» [9, с. 41].

Проводячи дослідження і аналізуючи сферу застосування інституціональної теорії в економічній науці, відомий економіст У. Гамільтон визначив інститут як словесний символ для кращого позначення групи суспільних звичаїв. Останні означають переважний і постійний спосіб мислення, який став звичним для групи і перетворився для народу на звичай [10, с. 406].

Варто зазначити, що інституціональна теорія як окрема течія економічної науки досі не має єдиної, цілісної, уніфікованої методологічної бази категорій та концепцій проведення досліджень. І хоча вона має більше ніж сторічну історію становлення і розвитку, вчені й досі сперечаються, ведучи дискусії щодо категорій «інститут», «інституція», «інституціональний підхід».

Інституціоналісти вживають термін «інститут» — як сукупність норм права, що охоплює певні суспільні відносини, або як науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади. У свою чергу, термін «інституція» (походить від лат. *institutiones* — настанова) означає назву елементарних підручників римського цивільного права; установу, заклад. Часто при перекладі з англійської на українську втрачається сутність цих понять. Отже, для повноти перекладу необхідно враховувати їх зміст, виходячи з позицій інституціоналізму. Інституції можуть втілюватись у певних інститутах, останні ж, у свою чергу, потребують відповідних інституцій для забезпечення соціально-економічної трансформації відповідно до суспільних вимог. Іноземні вчені термін «інституція» вживають до норм, правил, тобто позначення механізму дії як носія характерних рис явищ суспільного життя. Наприклад, науково-дослідний інститут розрізняють як організацію і як механізм її дії. Інституції як механізм дії представлені формальними (економічними, правовими та політичними інституціями, які через відповідні інститути здійснюють безпосереднє регулювання діяльності індивіда) і неформальними (традиціями, звичаями, моральними настановами, стереотипами, культур-

ними та релігійними вподобаннями) нормами і правилами, створюють певне середовище, яке впливає на поведінку індивіда, і встановлюють обмеження на його діяльність.

Інституціональна теорія не тільки виділяє інститути як «правила гри», обмеження, певні настанови, а й розглядає інституції (організації) як формальні установи з відповідним управлінським апаратом, удосконалюючи «правила гри» в суспільстві та підвищуючи стандарти, де формуються гідні, якісніші умови життя людей, паралельно змінюючи інституції та застосовуючи диверсифікацію діяльності підприємств, організацій, їх реструктуризацію тощо [11, с. 37].

Інституції не можна ототожнювати з інститутом. У широкому розумінні інститути варто визначати як закріплення правил у законах (нормах, обмеженнях), а також розглядати як сукупність установ та організацій, які регламентують ці норми. Таким чином, слід розрізнити і похідні від цих термінів «інституційний» та «інституціональний». Інституційний трактується як такий, що характеризує будь-яку економічну поведінку суб'єкта і становить взаємозв'язок інституційних утворень та інфраструктурних складових, які регулюють його діяльність і призначені сприяти ефективному розвитку економіки; «інституціональний» за своїм змістом відображає формування інституцій та інститутів у процесі еволюції ринкового механізму.

Інституціональна теорія як науковий напрям поглиблює вчення про людей і суспільство в системі розвитку економічної думки та соціального управління, розкриваючи сутність: «...творення неформальних *інститутів* як сукупності певних установок, правил гри, трансакцій, прийнятих обмежень, так й *інституцій* — як формальних установ, закладів чи їх частин. Саме розгляд *інституцій* (організацій) і вивчення суспільних змін в *якнайширшому* розумінні дозволяє виділити: *державні* та *фінансові* інституції як *формальні* установи, що організують і контролюють економічні процеси в країні (уряд, центральний банк, комісія з ринку цінних паперів тощо); та *неформальні* інститути широкого контексту, що акумулюють ринкову культуру, менталітет нації, історичні, релігійні, етнічні традиції, соціальні, сімейні цінності та установки, придумані спільнотою норми поведінки, звичаї, ставлення до природи тощо» [12, с. 20].

На думку Н.В. Савчук, характерною рисою інституціонального підходу є поєднання соціальних та економічних ознак досліджуваної категорії, урахування особливостей їх взаємодії. Інституціональний підхід акцентує увагу на зв'язку бюджету як інституціонального утворення з інституціональною архітектонікою суспільства. Відповідно до місця бюджету в інституціональній архітектоніці формуються і бюджетні пріоритети [13, с. 10].

За своєю сутнісною природою інституціональна теорія проводить дослідження тих інституціональних змін, які відбуваються в суспільстві та інших процесах, пов'язаних з економічною діяльністю. Ці зміни є невід'ємною частиною еволюційного процесу розвитку суспільства, а індивід — носієм змін і рушійною силою трансформаційного процесу. Дослідження цього взаємозв'язку уможливує аналіз бюджету інституту як економічного, так і суспільного. Такий інституційний підхід збагачує теорію бюджету, розкриває його сутність і надає нових імпульсів для дослідження бюджету як у теоретичному, так і в практичному плані.

У цілому інституціоналізм є тим інструментом, який допомагає підвищувати, наприклад, ефективність бюджету в контексті розв'язання складних соціально-економічних проблем, поліпшує якість бюджетного регулювання, вирішує інші питання. Адже, в Україні конкуренція є недостатньо розвинутою, ділова активність економічних суб'єктів перебуває на низькому рівні через неефективну структуру власності, масштаби державного перерозподілу ресурсів є значними і залежать переважно від преференцій вузьким групам спеціальних інтересів. Усі ці чинники впливають на ефективність національної економіки. Натомість, застосування інституціонального підходу при розробці стратегії розвитку бюджетної політики дає можливість комплексно врахувати елементи (соціальні, економічні, політичні), що впливають на збалансованість бюджетних відносин у системі функціонування соціально-економічних процесів.

На даний час сформовано певні узгоджені уявлення щодо базових основ і рис інституціональної теорії як наукового підходу, які відрізняють її від інших аналогічних теоретичних концепцій пізнання соціально-економічних явищ і процесів. Зокрема, це:

- поєднання синтезу різних наукових методів аналізу для обґрунтування і застосування при пізнанні певних явищ і процесів, що дає змогу розширити теоретико-методологічну базу дослідження;
- використання статистичних даних, методів і способів їх опрацювання для пояснення динаміки функціонування і розвитку соціально-економічних процесів; тут варто зазначити, що застосування даних статистики для пояснення соціальних та економічних явищ сприяло розробці та імплементації напрацювань у сфері математики, інформатики тощо;
- впровадження еволюційного підходу до пізнання соціальних і економічних явищ, де всі процеси є не статичними за своєю природою, а, навпаки, динамічними, такими, що перебувають у постійному русі, розвитку і вдосконаленні; це дає змогу прогнозувати майбутні зміни в соціально-економічній сфері, вживати заходів для їх стимулювання або, навпаки, стримування;
- використання замість аналізу поведінки індивіда (методологічного індивідуалізму) аналізу інститутів як системи (методологічного холізму);
- задіяння соціального контролю над економічними процесами;
- посилення ролі держави як суспільного інституту в регулюванні соціально-економічних процесів, створенні конкурентного середовища, у тому числі в законодавчій розробці, та запровадженні формальних інститутів, їх гармонійному співіснуванні з неформальними.

Методологічний індивідуалізм як основний принцип неокласичної теорії побудований на тому, що інститути формуються виключно на основі інтересів і поведінці індивідуумів, які координують свої дії в чітко визначених рамках. Але представники інституціональної теорії поставили цей принцип під сумнів. Інституціоналізм, на відміну від неокласичної теорії, стверджує, що не мотивами індивідуумів, а особливостями інститутів визначається та чи інша поведінка людей. Отже, характеристики інститутів є основою, а інтереси індивідуумів виступають як другорядні.

Класики інституціональної теорії сформували базисні підвалини правового, соціально-психологічного, кон'юнктурно-статистичного інституціона-

лізму, створили нову методологію проведення економічних досліджень. Інституціоналізм розширив горизонти поглядів низки економістів на різносторонні явища і процеси, які раніше не були предметом економічного аналізу. Тим самим було створено потужну інтелектуальну опозицію неокласичних уявлень, що дало новий поштовх для стрімкого розвитку економічних знань, поглибило наші трактування закономірностей функціонування національних господарств і особливостей становлення міжнародного обміну.

Дослідники інституціональної теорії виокремлюють два напрями інституціоналізму: *ранній (традиційний, старий)* та *неоінституціоналізм (новий)*.

Засновником ранньої інституціональної економічної теорії, як уже зазначалось, є американський економіст Т. Веблен, який у своїй вже згадуваній науковій праці «Теорія бездіяльного класу» фактично заклав основу інституціонального аналізу. Він відкрив соціально-психологічний підхід до аналізу економічних явищ і створив психологічну теорію соціально-економічного розвитку. З його наукової праці випливає важлива теза, що інститути мають велике значення, оскільки окреслюють напрям суспільного розвитку, задають темп функціонування окремих народів. Ці новаторські ідеї Т. Веблена і запропоновані ним гіпотези здійснили революцію у пізнанні взаємодії між різною природою економічних систем і великою кількістю інститутів, збагатили класичну економічну теорію, дали змогу сучасним ученим поглиблювати науковий пошук і підвищувати роль інститутів в економічній життєдіяльності суспільства. Основною його заслугою є те, що він поділив капіталістичне господарство на дві сфери: бізнес та індустрію, обґрунтувавши зростання ролі соціального контролю й технологічних факторів виробництва.

Теоретичне обґрунтування важливості та значення інститутів продовжили У. Мітчелл і Дж. Коммонс. Відомою працею Дж. Коммонса є «Правові основи капіталізму» (1924 р.) [14], де автор розкрив особливості впливу юридичних відносин суспільства на економічні процеси. Якщо Т. Веблен використовував соціально-психологічні аспекти пізнання явищ, то Дж. Коммонс, навпаки, приділяв увагу юридичним аспектам, тому його прийнято називати засновником правового інституціоналізму, складовими якого є прагматизм, практицизм, позитивізм. Особлива роль у системі Дж. Коммонса відводиться теорії соціального конфлікту як одному з різновидів концепції соціального солідаризму.

Емпіричний інституціоналізм заснував інший представник школи класичного інституціоналізму — У. Мітчелл. Його наукову працю «Економічні цикли» (1927 р.) [15] присвячено обґрунтуванню пізнання економічних явищ у межах інституціональної концепції, доцільності використання статистичних даних для перевірки висунутих ідей, застосуванню методів математичного аналізу опрацювання економічної інформації для виявлення закономірностей у розвитку різних об'єктів і процесів, а також подальшому їх поясненню. Заслуга У. Мітчелла полягає в тому, що на ранньому етапі розвитку інституціоналізму економічні явища трактувалися з трьох позицій: права, ринкової кон'юнктури, психології та технологій, а він розробив відомий гарвардський барометр, який обчислювався на основі середніх величин індексів спекуляції, бізнесу та грошового ринку. До речі, гроші та грошовий обіг вчений називав основними явищами економічного розвитку,

відстоюючи позиції мінової концепції. Таким чином, праці інституціоналіста У. Мітчелла були зорієнтовані на практичне втручання держави в економічні процеси. Науковий доробок представників школи класичного інституціоналізму і нині посідає вагомe місце в економічному аналізі та дослідженнях учених, на його основі сформовано фундамент для становлення і розвитку інших теорій.

Наприкінці ХХ ст. зазнала трансформації і сама інституціональна теорія, що було пов'язано з розвитком нових знань і положень у сфері економічної науки, їх впливом на суспільство. Новий напрям — *неоінституціоналізм* — посів важливе місце в загальній інституціональній теорії. Його яскравими представниками є Д. Норт, Р. Коуз, О. Вільямсон та інші. Неоінституціоналізм як економічна теорія відрізняється від класичного інституціоналізму методологією пізнання та концепцією самої теорії щодо вивчення економічних явищ і процесів. Неоінституціоналісти спробували сформувану єдину інституціональну теорію, подібну до класичної економічної теорії, з кардинально іншою методологічною базою, де особливе значення надається становленню і розвитку інститутів. Такий підхід пояснюється тим, що класична економічна теорія ніколи не була цілісною, єдиною економічною теорією, а, навпаки, являла собою набір різних підходів, методів, способів пізнання широкого спектра процесів і явищ, що відбуваються в суспільстві. Узагальнюючою і систематизуючою ознакою таких досліджень було визнання їхніми авторами існування інститутів та їх важливої ролі в суспільному розвитку. Через відсутність системності та значну розрізненість інституціональну теорію часто критикували прихильники класичної економічної теорії, яку заснував англійський економіст А. Сміт. Неоінституціоналісти врахували ці недоліки і спробували покращити інституціональну теорію, використовуючи методологічну базу класичної економічної теорії (правильніше — неокласичної) і застосовуючи поняття раціональної поведінки, однак умови формування обмежень такого вибору диктуються інститутами та їх системами, а не ринком. Адже, інститути, на думку неоінституціоналістів, обмежують кількість альтернатив для вибору, який може зробити економічний індивід. Таким чином, вони намагаються пояснити економічні явища і процеси застосуванням більш широких факторів, які впливають на природу економічних систем, що суттєво відрізняється від методології класичної економічної теорії.

Д. Норт у своїй праці «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990 р.) визначав інститути як «правила гри в суспільстві, ... будь-які види обмежень, придумані для спрямування людської взаємодії. <...> Інституції зменшують невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя» [16, с. 11]. Тут доречно зазначити, що він чітко розмежовував поняття «інститут» і «організація» та виступав категорично проти їх отождолення. На його думку, «інститут — це правила гри, а організації та установи — це гравці. Інститути грають роль своєрідних «дорожніх карт», що визначають можливості руху агентів» [16, с. 11]. Інституції — це створені людьми обмеження, які формують взаємодію між ними. Ці обмеження встановлюють для зниження невизначеності через структурування людської поведінки. Вони складаються з формальних (правил, законів, конституції) та неформальних (норми поведінки, звичаї, добровільно обрані для себе пра-

вила поведінки) обмежень і механізмів забезпечення їх дотримання (совість, помста, соціальні чи державні санкції)¹.

Р. Грінберг і О. Рубінштейн вважають, що «...інститути включають у себе як формальні правила і неформальні обмеження (загальноприйняті норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмеження діяльності), так і визначені характеристики примусу до виконання вказаних правил. <...> Інститути формують зв'язки між людьми, пом'якшують відмінності в індивідуальній поведінці, а головне роблять їх зрозумілими і передбачуваними для інших» [17, с. 87].

Розбіжності в тлумаченні терміна «інститут» між традиційними інституціоналістами і неоінституціоналістами вказують на різну методологію його сприйняття. На нашу думку, можна з упевненістю сказати, що економічні інститути, які діють у межах суспільного середовища, є тими рамками або обмеженнями, які регулюють поведінку соціуму в економічних умовах. Представники неоінституціоналізму у своїх дослідженнях особливу увагу приділяють саме питанням інституційного середовища, у якому функціонують суб'єкти господарювання; проблемам економічної влади, які вивчаються в різних площинах: масштаб, джерела, форми, способи реалізації, наслідки, методи обмежень, зв'язок політичної та економічної влади, природа виникнення конфліктів, інтересів тощо. Важливим напрямом їх досліджень стали сучасні процеси монополізації економіки і зростання ролі держави в соціально-економічному розвитку країни.

Інститути включають у себе як формальні правила, так і неформальні обмеження (обмежувальні дії, загальноприйняті норми поведінки, досягнуті угоди), а також визначені норми примусу до виконання цих правил. Таким чином, від дієвих заходів примусу залежить ступінь відповідності цілей інституціональних обмежень тим конкретним рішенням, які приймають індивіди в межах діючих інститутів. Примус, будучи елементом системи інститутів, здійснюється як через внутрішні обмеження, тобто формальні й неформальні правила, так і через страх індивідів перед покаранням за допущені порушення обмежень.

Роль держави і, зокрема, уряду є одним з важливих суспільних інтересів, які закладають основи і тип поведінки індивідів та їхньої взаємодії. Інституціональна теорія допускає необхідність участі держави в економічному житті суспільства, всіляке розширення соціального, тобто державного, контролю (знову ж таки, без будь-яких обґрунтованих обмежень), хоча сучасні адепти ордолібералізму вбачають у цьому «майже ідеальному» ринковому механізмі серйозну загрозу. Д. Норт наголошував, що особи, які управляють державою, використовуючи силу примусу, діють у власних інтересах за рахунок усього суспільства; при цьому він визнавав, що ми не можемо обійтися без держави, але й не можемо існувати з нею.

Відомий сучасний інституціоналіст, засновник теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенен пропонував обмежити діяльність держави за допомогою інструментів, що пов'язують конкретну політичну практику з неокласичною економічною теорією. На його думку, «...державна у широкому розумінні —

¹ Нова інституціональна економічна теорія Д. Норта [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-3631.html> (дата звернення: 15.01.2021).

це складний інституційний комплекс, здатний досягати багато з того, що є «добрим»..., але діяльність держави також може мати і негативні наслідки — тобто вона може робити багато «поганого»... у цілому колективному підприємстві» [18, с. 76]. І далі: «...ми занурюємось у анархічний хаос і неконтрольовану експлуатацію під тягарем держави — Левіафана» [18, с. 25]. Держава, на його думку, є недосконалим інститутом, який дбає про власну мету, чим вона і відрізняється від інтересів індивідумів у соціумі. Запропонована вченим «конституція економічної політики» є досить прогресивною, оскільки мінімізує прийняття можновладцями неефективних управлінських рішень. Але вона не дає відповіді на досить непросте запитання: «Як запобігти цьому без «загальної згоди», якої, по суті, неможливо досягти?»

Подібних поглядів дотримується і фрайбурзька школа, яка виникла в післявоєнній Європі (ФРН) і базувалася на теорії ордолібералізму (В. Ойкен, Ф. Бем, а також А. Мюллер-Армак, В. Репке, Л. Ерхард, які поділяли ці погляди). Вони вважали, що функція держави — гарантувати «рамкові» умови загального ринкового господарства і збереження конкуренції, а вирівнювання лише за соціальними критеріями ринкових результатів. Е. Аткінсон і Дж. Стігліц у науковій праці «Лекції з економічної теорії державного сектору» зазначали, що «...держави може діяти в класових інтересах частини населення, а її рішення відображають відносну могутність різних груп за інтересами» [19, с. 24]. З цієї тези випливає слабкість економічних теорій щодо ролі та значення держави в розвитку економіки, тому необхідно синтезувати сильні сторони інституціоналізму з неокласикою з метою взаємоув'язки соціальних настанов та інтересів окремих індивідумів.

Інституціональна методологія потребує доповнення підходом, який допоможе розкрити особливе і неповторне в існуванні соціальних інституцій, що суттєво впливатиме на економічні взаємозв'язки. Сутність інституціональної теорії значно відрізняється від інших, оскільки дає можливість пояснити соціально-економічні процеси політичними, правовими, психологічними, етичними умовами життя, а також звичаями і традиціями кожного суспільства і окремого індивіда. На наш погляд, цей чинник є визначальним у соціально-економічному розвитку країни і дає пояснення, чому одні країни успішно розвиваються, а в інших розвиток економіки і соціальної сфери, навпаки, гальмуються.

Доктрина глибини природи інститутів та її трактування розділили інституціоналізм на старий і новий. Якщо старий ставив під сумнів індивідуалістичний світогляд, властивий неокласичній парадигмі, то сучасні інституціоналісти індивідуалістичного підходу не заперечують. І класики інституціональної теорії, і неоінституціоналісти запропонували ряд положень, які суттєво збагатили економічну теоретичну науку, не втративши при цьому її методологічної цінності й сьогодні.

Традиційний інституціоналізм відноситься до парадигми соціалізації, згідно з якою індивідуум виступає не як людина економічна, що максимізує корисність, а як людина соціальна, тобто член групи і суспільства в цілому. Саме ця обставина, а не просте бажання до максимізації особистої користі від наявних ресурсів, визначає різносторонню, іноді протилежну мотивацію її діяльності

Як зазначав з цього приводу А.А. Чухно, індивід — це не щось незмінне, тим більше вічне, а навпаки, він перебуває під впливом матеріального і соціального середовища, практичної діяльності людей [5, с. 12]. Будь-яка діяльність або її сукупність — від неорганізованих зборів до чітко структурованої держави — керується певними мотивами, які відрізняються бажанням індивідуума. Раніше індивідуум розглядався окремо без соціальної належності. Проте, на думку С.Й. Вовканича, інституціоналізм як науковий напрям поглибив не тільки дослідження процесів суспільних трансформацій і структурної політики нашої країни, а й доповнює їх комплексністю соціогуманістичного захисту людини і нації в системі загальнолюдських цивілізованих відносин [12, с. 20].

У сучасній економічній теорії вже ніхто не ставить під сумнів роль інститутів у розвитку соціально-економічних процесів. На думку Р.М. Нуреева, «...усвідомлення важливості формування «м'якої інфраструктури» ринкового господарства стало імпульсом для генезису пострадянського неоінституціоналізму» [8, с. 29]. Теорія неоінституціоналістів робить висновок про природу чинників, які за сутністю не завжди є економічними. Саме усвідомлення цієї закономірності дало змогу розширити межі економічної науки, сформувати методологічну концепцію пізнання і врахувати такі явища під час аналізу економічних систем. На думку Р.Ф. Пустовітца, функціонування будь-якої економічної системи є неможливим без створення і розвитку упорядкованої інституційної бази [7, с. 14]. Це твердження, на наш погляд, є основою економічних перетворень, формування дієвих формальних і неформальних суспільних інститутів та інституцій, які забезпечують у тому числі сталу динаміку соціально-економічного розвитку країни.

Сучасні неоінституціоналісти (Ж. Акерман (Швеція), А. Берлі (США), Р. Дарендорф (Німеччина), П. Массе (Франція), Г. Мінз (США), Г. Мюрдаль (Швеція), Ф. Перру (Франція), У. Ростоу (США), Р. Хейлбронер (США)), заперечуючи кейнсіанські підходи, розробили низку власних теорій («демократизації капіталу», «колективного капіталізму», «управлінської революції»), де на перший план висувають сферу обміну, споживання, суспільні відносини людей, моральні принципи, форми організації ринку, надаючи вагомого значення профспілковим інститутам, інститутам великих корпорацій, інституту держави. З посиленням науково-технічного прогресу неоінституціоналісти (Дж. Гелбрейт, У. Ростоу) запропонували технократичні теорії («нового індустріального суспільства», «стадій суспільного розвитку»), у яких намагаються пояснити основні соціально-економічні явища стрімким технічним прогресом у машинному виробництві, розвитком системи освіти, змінами у ролі міст, суспільних цінностях, поділі праці, які ведуть до розвинутого індустріального суспільства. Дж. Гелбрейт у теорії «нового індустріального суспільства» сформулював ідею об'єднання зусиль бізнесу і держави, при цьому держава, на думку вченого, мала б підпорядковуватися великим корпораціям. Різновидом цієї теорії є теорія «стадій суспільного розвитку», де, на думку її засновника У. Ростоу, всі суспільства, згідно з рівнем їх економічного розвитку, поділяються на п'ять категорій: суспільство традиційне; перехідне; яке перебуває в процесі структурних зрушень; на стадії економічного піднесення; суспільство, яке досягло висо-

кого рівня споживання. На думку У. Ростоу, останнє характеризує сучасну економічну систему США, і ця модель є прикладом для інших країн світу.

У кожній країні інституціоналізм розвивається по-різному, враховуючи специфічні риси національного менталітету, традиції, історичний досвід, відбувається формування інституціональної парадигми в дослідженні загальноекономічних процесів і явищ, що виникають на межі різних наук. Соціально-економічна трансформація, яка нині відбувається в Україні, створила передумови для переосмислення вченими попередніх теоретичних конструкцій і побудови абсолютно нової концепції розвитку національної економіки. Адже, існуючі економічні інститути є пережитком минулого і характеризуються незрілістю та неспроможністю розв'язувати нагальні проблеми, зокрема забезпечувати високі показники діяльності для підвищення рівня добробуту громадян. Інститути — так само, як й інституційне середовище, — не можуть бути однаковими тривалий час, вони повинні змінюватися, трансформуючись до нових соціально-економічних умов, щоб відповісти портфелю запитів суспільства.

У сучасних соціально-економічних умовах перед Україною постали нові завдання та цілі, які потребують суттєвої зміни інституційного стану національної економіки, оскільки від цього залежать рівень добробуту населення, забезпечення його якісними суспільними благами. На наш погляд, на основі положень інституціональної теорії важливо визначити ступінь впливу інституційних чинників на формування та якість виконання бюджетних відносин щодо реалізації відповідної політики, а також дієвість та ефективність виконання функцій бюджетного регулювання. Узгодження цих параметрів завжди дає можливість імплементувати наявні інститути в об'єктивні реалії національної економіки, зробити їх більш еластичними, а процес трансформації прогнозованим, чітко передбачуваним відповідно до пріоритетних цілей суспільного розвитку.

Інституціональна теорія допомагає розкрити природу бюджету і ті процеси, що відбуваються навколо нього, зовсім з іншого боку. Її методологічні засади по-іншому трактують роль держави у виробленні політики в бюджетній сфері, оскільки ні держава, ні відносини в бюджетній сфері не можуть успішно розвиватися без належної інституційної бази і комунікації між різними інститутами всередині суспільства. На нашу думку, основним завданням інституціональної трансформації у сфері бюджету і бюджетної політики є формування такої системи бюджетних відносин, яка б забезпечувала сталу динаміку розвитку соціально-економічних процесів у країні, розв'язання як нагальних, так і стратегічних завдань розвитку економіки. Інститути виконують ключову функцію в бюджетних відносинах, а саме організують порядок взаємодії основних гравців, проте залишається можливість відриву учасників процесу від сьогоденних потреб суспільства. Це дестабілізує ситуацію і гальмує соціально-економічний розвиток. Ось чому дуже важливо, щоб держава як інститут влади при формуванні відповідних економічних інститутів урахувала певні ризики і загрози, які впливають на ефективність бюджетних відносин та економіку в цілому. Інститути можуть формуватись як невідкладна необхідність і суспільством, і державою. Створені державою владні інститути (політичні, соціальні, економічні) допома-

гають їй виконувати свої функції. Неспроможність сформованих інститутів якісно регулювати відносини і вирішувати бюджетні проблеми призводить до незбалансованості бюджету (доходів і видатків); нерівномірного, несправедливого розподілу і неефективного використання фінансових ресурсів, низької результативності діяльності тощо. Забезпечити ефективність бюджетних відносин неможливо без зміни інституційного середовища. Отже, якщо суспільство (активна його частина) не бажає подолати корупцію, у тому числі в бюджетній сфері, забезпечити прозорість руху коштів, ефективність виконання державного бюджету, то досягти стратегічних цілей буде доволі проблематично. У контексті інституційної трансформації та завдань, які постали перед бюджетом України, важлива роль відводиться формуванню інститутів, які б оптимізували направлення бюджетних потоків у ті пріоритетні сектори соціально-економічного розвитку, які є найактуальнішими для економіки та соціальної сфери, — забезпечення стабільності функціонування фінансової системи, формування сталої динаміки соціально-економічного розвитку країни.

Варто зазначити, що економічні труднощі, з якими зіштовхнулися країни світу, переконливо підтверджують актуальність інституціональної теорії, і побудова ефективної економіки не обмежується лише підходом, заснованим виключно на методології класичної школи економічної теорії. Нинішні проблеми соціально-економічного розвитку передових країн і країн з транзитивною економікою вирішуються в тому числі на основі методологічних підходів інституціоналізму.

Демократизація суспільства є потужним інструментом формування дієвих інститутів контролю за діями влади та ефективністю перерозподільних процесів. Економічна політика держави, впливаючи на бюджетне регулювання економіки, формує інституційне середовище. Держава в умовах демократії обмежено впливає на бюджетні відносини і загальну економічну політику порівняно з можливостями, наприклад, зрілого громадянського суспільства, яке бере активну участь у бюджетному процесі та прийнятті управлінських рішень. Незрілість демократичних процедур, які ми спостерігаємо в Україні, недотримання, а іноді й відверте ігнорування державними структурами принципів верховенства права та політична однобокість, економічна невизначеність не сприяють розбудові сучасних інститутів, здатних забезпечити ефективну реалізацію бюджетної політики, що дало б можливість через ефективне використання бюджетних коштів стабілізувати фінансову систему і сприяти зростанню економіки. Крім того, незрілість суспільства та його неспроможність створити дієві економічні (бюджетні, фінансові) інститути призводять до поширення безвідповідальності в суспільстві, вседозволеності, ухиляння громадян від сплати податків, зростання корупції та інших негативних чинників, що дестабілюють національну економіку. Вихід з цієї ситуації, на наш погляд, полягає в демократизації суспільства, лібералізації економіки, бюджетній децентралізації, створенні інститутів та інституцій демократичного суспільства, які відобразатимуть об'єктивні настрої соціуму. Діяльність таких інституцій протидії корупції, як НАЗК, САП, НАБУ, ДБР, які з'явилися в Україні, поки що є недостатньо ефективною, оскільки вони не мають значних позитивних результатів боротьби з коруп-

цією, шахрайством, неефективним використанням бюджетних коштів. Їм ще варто пройти довгий шлях, щоб заслужити довіру суспільства і почати відігравати позитивну роль у зміні на краще політичної, економічної, соціальної ситуації в країні. Крім того, корупцію неможливо подолати, якщо не будуть створені відповідні політичні умови для витіснення корумпованих управлінців. Для цього необхідно, щоб на їхнє місце прийшла нова генерація управлінців з іншою філософією, візією та цінностями, для яких основним пріоритетом буде служіння народу, а не використання посади держслужбовця як інструменту самозбагачення.

Необхідно створити в країні дієві суспільні інституції та інститути, які будуть гармонізовані з іншими в загальній економічній архітектоніці з урахуванням комплексу складових елементів загальної системи.

Так, основні інститути бюджетної системи країни мають специфічну, складну внутрішню структуру зі своїми правилами і нормами. Їх еволюційна зміна відбувається синхронно з державними інститутами на макрорівні. Як суб'єкт державного регулювання інститут бюджету і бюджетних відносин залежно від обставин може виступати як інститут держави або громадян, а також як поєднання цих двох інститутів у розв'язанні суспільних суперечностей. Бюджет є ключовим інструментом регулювання соціально-економічних процесів у ринковій економіці. Ефективність управління бюджетним процесом, зокрема, у сфері видатків, є фактором стабільності фінансової системи, запорукою сталого економічного розвитку країни.

Досвід країн з розвинутою і трансформаційною економікою говорить, що результативність управління бюджетними видатками залежить від рівня розвитку фінансово-бюджетних інститутів. У цих країнах згладжуються дисбаланси соціально-економічного розвитку територій, оскільки суспільство долучається до процесу прийняття управлінських рішень, створюються передумови економічного зростання на основі модернізації системи фінансово-економічних відносин, ефективного управління бюджетними коштами, узгодженості можливостей бюджету із завданнями економічної політики, середньо- і довгострокового бюджетного планування, прозорості бюджетного процесу, дієвості проведення контрольних заходів з використанням бюджетних видатків тощо. Існуючі в країнах з розвинутою й транзитивною економікою інститути громадянського суспільства сприяють розширенню інституту комунікації, натомість держава, з її стійким законодавчо-нормативним і визначальним рольовим інститутом, втрачає позиції в сучасному економічному розвитку. Фундаментальні зміни у цих країнах відбуваються не через пряме втручання в традиційні інститути, а шляхом якісних перетворень у суспільному і приватному секторах. Національна культура, встановлені норми, правила, поведінка людей, традиції — важливі компоненти інституційності суспільства, котрі формують відносини в ньому. Культура в бюджетних відносинах ураховує і внутрішні (шлях розвитку суспільства та його особливості), і зовнішні (тенденції інтеграції та глобалізації) складові, а також науково-теоретичні напрацювання стосовно розвитку економіки, соціальної сфери тощо. Підвищення загальної культури суспільства веде до посилення відповідальності його членів, що є основою для застосування в бюджетній сфері механізмів прозорості руху коштів, ефективного планування доходів і видатків бю-

джету, прийняття вчасних і обґрунтованих управлінських рішень щодо раціонального та ефективного використання бюджетних коштів. Останнє дає можливість поліпшувати соціально-економічні показники, стабілізувати фінансову систему і надавати громадянам якісні суспільні блага та послуги.

Суперечності, які породжує сучасна глобалізація, перетворюються на масштабне джерело соціальних, політичних, економічних і навіть військових викликів для менш розвинутих країн по відношенню до більш благополучних, а міжнародна інституціоналізація є тим механізмом, який покликаний згладжувати прояви нестабільності.

Аналізуючи роль інституціональної теорії в розвитку економічної науки, доходимо висновку, що цей інструмент допомагає збудувати єдиний та цілісний механізм за умови застосування нових методологічних підходів до формування інституту бюджету, врахування специфіки соціально-економічних груп та їх взаємозв'язків з інституційною структурою і напрямом розвитку суспільства. Вона дає можливість урегульовувати питання оптимізації видатків бюджету, аби перерозподіляти значну частку ВВП не тільки на підставі економічних принципів, а й з дотриманням принципу соціальної справедливості. Поєднання цих принципів не лише збільшує розмір доходів громадян, а й сприяє вдосконаленню факторів виробництва, покращує впевненість індивідів та соціальних груп у дієвості бюджетних інститутів, їх механізмів під час проведення економічних реформ і досягненню кращих результатів в економіці та соціальній сфері. Тому важливо, щоб усі інститути в системі бюджетних відносин гармонійно співіснували та взаємодоповнювали один одного.

Для успіху процесу реформування бюджетних відносин необхідна політична воля керівництва держави, а також важливо, щоб реформування здійснювалося носіями економічних ідей, які мають власне обґрунтоване бачення кінцевої мети, а також володіють належними інструментами і засобами її досягнення. Політичні та економічні інституції визначають напрями змін, які можуть забезпечити процвітання країни в майбутньому або, навпаки, принести невдачу у своїх прагненнях створити кращі умови життя для своїх громадян. Інституційні зміни формують нове, сучасне середовище, приводять до перерозподілу влади і впливають на рівень добробуту громадян. Запровадження бюджетної децентралізації, плюралізм думок і демократизація процесів у бюджетній сфері, сподіваємося, сприятимуть розширенню потенційних можливостей.

Трансформація економічних інститутів у бюджетних відносинах має ґрунтуватися на новій парадигмі розвитку з урахуванням положень інституціональної теорії, орієнтованої на досягнення кращих результатів у системі бюджетного регулювання й впливу складових застосованого інструментарію на соціально-економічні процеси. Об'єктивність, а не формальність оцінок і підходів, поєднання інтересів усіх учасників бюджетного процесу в сучасній інституційній моделі є запорукою успіху бюджетної та фінансової політики, що в перспективі сприятиме досягненню стратегічних цілей суспільного розвитку.

Представники різних напрямів економічної та фінансової науки констатують факт широкої розгалуженості теорій. Проте ми поділяємо думку знач-

ної більшості вчених, які, констатувавши недоліки такого становища, справедливо зауважують, що в сучасному плюралістичному світі спроба узагальнення та уніфікації теорій є недоцільною та зайвою, оскільки позбавляє цього розмаїття.

ВИСНОВКИ

Аналіз становлення і розвитку інституціональної теорії засвідчив, що вона як напрям економічної науки виявилася більш широкою і масштабною за своїм потенціалом, дала поштовх для застосування в суміжних науках і за відносно невеликий період часу збагатила економічну науку, перетворилася на одну з можливих альтернатив сучасного мейнстріму, збагативши її різноманітним і багатограним ученням. Саме тому ця теорія потребує комплексних, системно-методологічних досліджень на принципах цивілізаційного аналізу, які б дали змогу повністю розкривати соціально-економічні явища та процеси, чим долати прірву між теорією і практикою, пояснювати об'єктивні зміни в соціально-економічній системі та суспільстві в цілому.

Ураховуючи сучасний плюралізм теорій економічної науки, доцільно залучати інституціональний напрям, з його різноманітністю підходів, знань, усім спектром багатовимірності економічного співіснування, до формування дієвих програм соціально-економічного розвитку країни, розв'язання низки суспільних проблем.

У XXI ст. економічна наука розвивається в умовах постійної конкуренції, компліментарності ідей різних наукових шкіл з множинністю методів досліджень, багатоваріантністю концепцій, гіпотез, багатоманітністю підходів. Доповнення мейнстріму економічної теорії інституціоналізмом є важливим елементом цієї науки, який дозволяє враховувати різні чинники, які іноді не є суто економічними, проте докорінно змінюють економічні процеси в суспільстві або впливають на них. Вона дозволяє об'єктивно досліджувати суспільні процеси, роль і поведінку індивідуума через вплив реальних інститутів, широко застосовувати ідейний принцип інституціональної парадигми — концепцію нескінченної еволюції — до економіки, ринку, держави, усього суспільства. Належне використання потенціалу інституціональної теорії здатне трансформувати існуючі застарілі та створити нові соціально-економічні, фінансові, бюджетні інститути, які, з одного боку, відповідатимуть сучасним суспільним запитам і забезпечать необхідні реформи та цілісність економічної системи, а з іншого — приведуть до зростання економіки та підвищення рівня добробуту громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Чугунов І.Я. Інституційна архітектура бюджетної системи // *Фінанси України*. — 2008. — № 11. — С. 3—10.
2. Базилевич В.Д., Осецький В.Л. Інституційний концепт модернізації фінансових інститутів // *Фінанси України*. — 2013. — № 5. — С. 19—30.
3. Williamson O. Corporate Control and Business Behavior: An Inquiry Into Effects of Organization Form on Enterprise Behavior. — Prentice Hall, 1970. — 196 p.
4. Williamson O. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. — Free Press, 1975.

5. Чухно А.А. Институціоналізм: теорія, методологія, значення // Економіка України. — 2008. — № 6. — С. 4—13.
6. Веблен Т. Теорія праздного класу. — М. : Прогресс, 1984. — 367 с.
7. Пустовійт Р., Овчарук М. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках // Економіка України. — 2008. — № 6. — С. 14—26.
8. Тарасевич В.Н. Институціональна теорія: методологіческие поіски и необходимые гипотезы / У кн.: Постсоветский институціоналізм : моногр. ; [под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева]. — Донецк : Каштан, 2005. — 480 с. — С. 32—48 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://institutional.narod.ru/kniga.pdf>
9. Колодко Г. Институти, политика и экономический рост // Вопросы экономики. — 2004. — № 7. — С. 35—50.
10. Холлопов А.В. История экономических учений : учеб. пособие. — М. : Эксмо, 2008. — 448 с.
11. Радіонов Ю.Д. Институціональна теорія як інструмент дослідження бюджету // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2016. — Вип. 14. — С. 36—41.
12. Вовканіч С.І. Префекти в системі децентралізації влади: новий інститут, модерна інституція (організація) чи розвиток в Україні неоінституціоналізму? // Регіональна економіка. — 2016. — № 2 (80). — С. 18—33.
13. Савчук Н.В. Бюджетні пріоритети демократичного суспільства: світова теорія і практика : автореф. дис. ... д-ра екон. наук. — К., 2015. — 32 с.
14. Commons J. Legal Foundations of Capitalism. — N.-Y. : The Macmillan Company, 1924. — 394 p.
15. Mitchell W.C. Business Cycles: The Problem and Its Setting. — NBER, 1927.
16. Норт Д. Институції, институційна зміна та функціонування економіки ; [пер. з англ. І. Дзюби]. — К. : Основи, 2000. — 198 с.
17. Грінберг Р.С., Рубинштейн А.Я. Индивидуум & Государство: экономическая дилемма. — М. : Весь Мир, 2013. — 480 с.
18. Б'юкенен Дж.М., Масгрейв Р.А. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави ; [пер. з англ.]. — К. : ВД «КМ Академія», 2004. — 175 с.
19. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора : учебник ; [пер. с англ.] ; [под ред. Л.Л. Любимова]. — М. : Аспект Пресс, 1995. — 832 с.

Стаття надійшла 29.01.2021

REFERENCES

1. Chugunov I. Institutional architechtonic of the budget system. *Finance of Ukraine*, 2008, No. 11, pp. 3-10 [in Ukrainian].
2. Bazylevych V., Oseckyj V. Institutional concept of modernization of financial institutions. *Finance of Ukraine*, 2013, No. 5, pp. 19-30 [in Ukrainian].
3. Williamson O. Corporate Control and Business Behavior: An Inquiry Into Effects of Organization Form on Enterprise Behavior. Prentice Hall, 1970.
4. Williamson O. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. Free Press, 1975.
5. Chukhno A. Institutionalism: Theory, methodology, meaning. *Economy of Ukraine*, 2008, No. 6, pp. 4-13 [in Ukrainian].
6. Veblen Th. The Theory of the Leisure Class. Moscow, Progress, 1984 [in Russian].
7. Pustoviit R., Ovcharuk M. Theoretical analysis of the process of institutionalization in post-socialist economies. *Economy of Ukraine*, 2008, No. 6, pp. 14-26 [in Ukrainian].
8. Tarasevich V. Institutional theory: Methodological searches and necessary hypotheses, in: Post-Soviet Institutionalism. R.M. Nureev, V.V. Dementiev (Eds.). Donetsk, Kashtan, 2005, pp. 32-48, available at: <http://institutional.narod.ru/kniga.pdf> [in Russian].
9. Kolodko G. Institutions, Policies and Growth. *Voprosy Ekonomiki*, 2004, No. 7, pp. 35-50 [in Russian].
10. Kholopov A. History of Economic Thought. Moscow, Eksmo, 2008 [in Russian].
11. Radionov Yu. Institutional theory as a tool to study budget. *Global and National Problems of Economics*, 2016, Iss. 14, pp. 36-41 [in Ukrainian].

12. Vovkanych S. Prefects in the system of authorities' decentralization: new institute, modern institution (organization) or development of new institutional economics in Ukraine? *Regional Economy*, 2016, No. 2 (80), pp. 18-33 [in Ukrainian].
13. Savchuk N. Budget priorities of a democratic society: World theory and practice. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
14. Commons J. Legal Foundations of Capitalism. New York, The Macmillan Company, 1924.
15. Mitchell W.C. Business Cycles: The Problem and Its Setting. NBER, 1927.
16. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Kyiv, Osnovy, 2000 [in Ukrainian].
17. Grinberg R., Rubinstein A. Individual & State: An Economic Dilemma. Moscow, Ves Mir, 2013 [in Russian].
18. Buchanan J., Musgrave R. Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State. Kyiv, PH «KM Akademia,» 2004 [in Ukrainian].
19. Atkinson A., Stiglitz J. Lectures on Public Economics. L.L. Lyubimov (Ed.). Moscow, Aspect Press, 1995 [in Russian].

Received on January 29, 2021

Yurii Radionov, Dr. Sci. (Econ.),
Head of the International Standards Adaptation
and Implementation Department, Accounting Chamber of Ukraine,
7, M. Kotsyubynskoho St., Kyiv, 01601, Ukraine

INSTITUTIONAL THEORY IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMICS

Theoretical bases of establishment and development of institutional theory as a new direction of economic science are analyzed. The preconditions for the emergence of institutionalism are studied, the fundamental differences between the new economic trend and classical economic theory are considered. The weakness of economic theories on the role and importance of the state in economic development is noted, the need to synthesize the strengths of institutionalism with neoclassicism to link the social attitudes and interests of individuals is emphasized.

The stages of development of institutional theory, different approaches of institutional scientists, the emergence of a new, modern direction – neo-institutionalism – are studied. Differences in the interpretation of the term «institution» between traditional institutionalists and neo-institutionalists are outlined, which indicates a different methodology of its perception. It is emphasized that the doctrine of the depth of nature of institutions and its interpretation divided institutionalism into old and new. If the old questioned the individualistic worldview inherent in the neoclassical paradigm, then the new institutionalists do not deny the individualistic approach. Economic institutions that operate within the social environment are the frameworks or constraints that govern the behavior of society in economic conditions.

Emphasis is placed on the prospects for further development of institutional theory, which allows the emergence and development of other theories, social sciences, reveals hitherto unexplored or little-studied phenomena and processes. In modern conditions, the economic difficulties faced by the world economy convincingly confirm the relevance of institutional theory, and the construction of an efficient economy is not limited to an approach based solely on the methodology of the classical school of economic theory. The contradictions posed by modern globalization are becoming a large-scale source of social, political, economic and even military challenges for less developed countries in relation to the more prosperous ones, and international institutionalization is the mechanism designed to alleviate instability.

Keywords: *economic science; theory; institutionalism; institute; institution; institutional change; socio-economic relations; socio-economic development of the country.*